

Treballs de la Societat Catalana de Geografia, núm. 82, desembre 2016, p. 9-33
ISSN: 1133-2190 (format imprès); 2014-0037 (format digital)
URL: <http://revistes.iec.cat/index.php/TSCG>
DOI: 10.2436/20.3002.01.108

Gonzalo de Reparaz: l'ascens i la caiguda d'un geògraf errant

Javier Anta Ugarte

Grup d'Estudis Històrics dels Intel·lectuals
xavieranta@hotmail.com

Resum

En ple procés de desvetllament del pensament geopolític, a cavall entre els segles XIX i XX, i de manera contemporània a l'aparició de les obres de Ratzel, Kjelling, Mahan o Mackinder, el geògraf d'origen portuguès Gonzalo de Reparaz Rodríguez-Báez, va desenvolupar la seva carrera a l'Estat espanyol, esdevenint un periodista de capçalera d'alguns dels principals periòdics del moment i arribant a mantenir contactes habituals amb les més altes elits polítiques del país. Des d'aquestes posicions, Reparaz tractarà d'influir sobre la opinió pública i, directament sobre els governants del país, per definir les polítiques que s'havien de dur a terme i, en particular, per promoure la creació d'un imperi colonial a l'Àfrica, a partir del prestigi que li confereix a les seves opinions la seva condició de geògraf.

Paraules clau: colonialisme, geopolítica, periodisme, Cuba, Marroc.

Resumen: *Gonzalo de Reparaz: el ascenso y la caída de un geógrafo errante*

En pleno proceso de aparición del pensamiento geopolítico, entre los siglos XIX y XX, y de manera contemporánea a la aparición de las obras de Ratzel, Kjelling, Mahan o Mackinder, el geógrafo de origen portugués Gonzalo de Reparaz Rodríguez-Báez desarrolló su carrera en el Estado español, convirtiéndose en uno de los periodistas de referencia de algunas de las principales cabeceras periodísticas del momento, y llegando a mantener contactos habituales con los miembros de la cúpula dirigente del país. Desde estas posiciones de privilegio, Reparaz intentará influenciar a la opinión pública y, también, a las élites gobernantes, en la definición de las políticas que se tenían que llevar a cabo y,

especialmente, para promover la creación de un imperio colonial en África a partir del prestigio que sus opiniones tenían dada su condición de geógrafo.

Palabras clave: colonialismo, geopolítica, periodismo, Cuba, Marruecos.

Abstract: *Gonzalo de Reparaz: the rise and fall of a wandering geographer*

The work of the Portuguese born geographer Gonzalo the Reparaz Rodríguez-Baez coincide in time with the development of geopolitical thought at the turn of the twentieth century and the influential works of Ratzel, Kjelling, Mahan or MacKinder. Reparaz developed most of his career in Spain becoming a prominent journalist in some of the most important newspapers of the time, and developing acquaintances with some members of the political elites. From this privileged position, Reparaz tried to convince policymakers and public opinion to embrace the idea of a colonial empire in Africa

Key words: colonialism, geopolitics, journalism, Cuba, Morocco.

* * *

Introducció

Gonzalo de Reparaz (1860-1939) és un personatge freqüentment mencionat i que acostuma a aparèixer breument citat en els estudis sobre l'africanisme espanyol, especialment els que tracten l'onada africanista que es va generar al voltant de l'aragonès Joaquín Costa els anys 1880 i, també, els que estudien el període immediatament anterior a l'establiment del Protectorat espanyol sobre el Marroc el 1912. Més enllà d'això, s'han fet alguns estudis breus sobre ell en revistes especialitzades, destacant la entrevista d'Oriol Nel·lo al seu nét, Gonzalo André de Reparaz, publicada en aquesta revista el 1994, i els articles de Ignacio C. Soriano Jiménez (1999) a *Documents d'anàlisi geogràfica*, Gustau Nerín (2011) a *l'Avenç*, Quirós Linares (1998) a *Ería* i, més recentment, Pich Mitjana, Juan Pastrana i Josep Contreras (2015) a *Illes i Imperis*. Però fins fa molt poc no hi havia cap estudi en profunditat i de certa extensió sobre la seva figura (Anta, 2016), malgrat haver estat un personatge present en gran part dels moviments i fets clau de la història espanyola des de la Restauració fins a la Guerra Civil.

Des del punt de vista de la història de la geografia, estem també davant un personatge notablement interessant, ja que Gonzalo de Reparaz –que sempre es va identificar com a geògraf–, va saber aprofitar molt bé l'interès general que es va desvetllar per la geopolítica, l'últim terç del segle XIX, per tal d'inserir-se dins el món periodístic i polític de l'època i ascendir en l'escala social a partir del seu prestigi com a “especialista” en la matèria. Va ser un autor que va comprendre perfectament com la geografia podia proporcionar una pàtina de “cientificitat”

als seus plantejaments polítics, particularment a les seves propostes colonialistes africanistes (un dels seus grans *leitmotiv*), però també a les seves crítiques a l'actuació de l'Exèrcit durant la guerra de Cuba o, fins i tot, a la seva defensa del règim "d'ordre" i regeneració des de les elits del conservador Antoni Maura.

Gonzalo de Reparaz és, doncs, un geògraf que, aprofitant el moment en què el pensament geopolític està en ple desenvolupament, fa servir aquesta disciplina com a "fons d'armari" argumental per forjar-se una carrera periodística i accedir a les elits polítiques, tractant també d'incidir en la seva presa de decisions. Reparaz, a més, esdevindrà l'iniciador d'una llarga saga de geògrafs continuada pel seu fill, Gonçal de Reparaz Ruiz (1901-1984), un dels grans noms de la geografia catalana dels anys 1920 i 1930, i pel seu nét Gonzalo André de Reparaz.

L'objectiu d'aquest article és, doncs, donar a conèixer una mica més la figura de Gonzalo de Reparaz Rodríguez-Báez, sobre el qual recentment vaig presentar la meua tesi doctoral, especialment pel que fa a la seva relació amb el món de la geografia i les possibilitats d'inserció política i ascens social que li va proporcionar aquesta relació i, també, per l'ús que en farà com a justificadora del seu discurs polític. En aquest sentit l'article se centra en el període de la vida de Gonzalo de Reparaz en el qual va establir una relació més sòlida i propera amb les elits de l'Estat i la seva capacitat d'incidència i intervenció va ser més gran, es a dir entre el 1880 i el 1911.

Introducció a la geografia a Portugal: imperialisme com a mecanisme de supervivència de l'Estat portuguès

Gonzalo Reparaz va néixer a la ciutat portuguesa de Porto el 20 de febrer del 1860, la seva mare era Rosario Báez de Imaz, emparentada remotament amb el general carlí Zumalacárregui, mentre el seu pare, també d'origen basc tot i ser nascut a Cadis, era Antonio Reparaz, reconegut compositor i músic que en aquell moment era a Porto dirigint l'orquestra del Teatro São João de la ciutat (Liberal, 2010). El paper d'Antonio Reparaz com a director d'orquestra el portarà a fer nombrosos viatges per tota la Península, acompanyat de la seva família, al llarg de la dècada de 1860, fet que donarà a l'encara nen Gonzalo Reparaz una visió integral i iberista d'Espanya i Portugal.

El 1873 els Reparaz tornaran a establir-se a la ciutat de Porto, tornant Antonio Reparaz a exercir de director de l'orquestra del Teatro São João, de manera que Gonzalo Reparaz viurà els anys d'adolescència i rebrà la seva formació acadèmica principal a Portugal. És en aquest moment quan es desvetllarà la seva passió per la geografia i quan, molt influït pel seu entorn portuguès, triarà el camí de l'africanisme i el colonialisme com a element definidor de la seva carrera professional.

La influència de l'entorn portuguès, en qui esdevindrà un dels principals promotors africanistes de l'Estat espanyol, difícilment pot ser sobrevalorada. Encaixonat entre Espanya i el mar, Portugal, sempre recelós d'un possible *anschluss* hispà (si se'm permet l'anacronisme), optarà històricament per l'expansió ultramarina com a mecanisme de creixement i seguretat, a més dels beneficis econòmics que obtindrà d'ella. Per als homes d'estat portuguesos, i per a bona part de la seva població, les colònies no eren només una opció, més o menys interessant, per al país, sinó la garantia última de supervivència, en donar sentit a l'existència de Portugal com a país independent, aïllat a l'extrem sud-occidental europeu (Hammond, 1966). La vocació ultramarina i el potencial d'Àfrica com a substitutiu imperial, *O Terceiro Imperio* després de l'Imperi asiàtic del segle XVI i el Brasil del s. XVIII, serà, doncs, un element típicament portuguès, que Reparaz assumirà i incorporarà al seu imaginari personal.

L'establiment de la família Reparaz a Porto a partir del 1873 tampoc serà un element sense importància. Porto era una ciutat de vocació clarament comercial, en la qual la burgesia local, arran de la crisi brasilera del 1876, havia centrat la seva mirada cap a l'Àfrica com a mercat potencial i volia consolidar les colònies africanes davant de la pressió creixent d'altres països europeus. En aquest context, i aprofitant la celebració del tricentenari de Camões (el gran poeta dels viatges dels navegants portuguesos dels segles XV i XVI), es va fundar la Sociedade de Geografia Comercial do Porto, el juny del 1880, com a resultat de la col·laboració d'importants personalitats de l'àmbit comercial i de negocis i de bona part de la intel·lectualitat de la ciutat, entre la qual trobem un jove Gonzalo Reparaz, amb vint anys, que acudia com a redactor de revistes de geografia i de viatges (el pare de la iniciativa va ser el periodista republicà Emídio d'Oliveira, director de *Jornal de Viajens* –Porto, 1879– on escrivia Reparaz).

La Sociedade de Geografia Comercial do Porto (SGCP) va nomenar president el destacat intel·lectual i, posteriorment, polític, Oliveira Martins, i des del primer moment va definir com a objectius principals la necessitat de canalitzar l'emigració portuguesa de la manera més productiva per al país, l'estudi dels models de colonització de les altres potències com a font d'inspiració i la necessitat de fer difusió i propagar el coneixement geogràfic. En aquestes primeres sessions de la SGCP, concretament a la quarta, Reparaz intervindrà per primer cop: fent una demostració del seu caràcter, no dubtarà en rebatre el model de colonització defensat pel propi Oliveira Martins a la sessió inaugural. Així, mentre Martins reivindicava una concentració dels esforços en la industrialització de Portugal, reservant a les colònies el paper de mercats tancats per a la producció, Reparaz va presentar un estudi més al detall de les diferents colònies portugueses a l'Àfrica, destacant les característiques geogràfiques i climàtiques d'aquelles regions que podien ser aptes per a la colonització blanca tot defensant –contradient Martins– la colonització d'Àfrica com a pas previ al creixement i desenvolupament econòmic de la metròpoli.

“Transplantament” a Madrid: Costa com a revitalitzador de la Sociedad Geográfica de Madrid

El procés d'integració de Reparaz dins els entorns intel·lectuals i colonials de Porto va ser tallat de soca-rel a partir del 1881 quan, seguint encara la seva família i, concretament la carrera musical del seu pare, va anar a viure a Madrid. Aquest tall però no va ser tan definitiu des del punt de vista dels grups de sociabilitat, ja que el primer que va fer Reparaz en arribar a Madrid va ser vincular-se als intel·lectuals liberals i regeneracionistes de la Institución Libre de Enseñanza, esdevenint un col·laborador habitual del seu *Boletín*, on va escriure una sèrie d'articles de caire geogràfic relacionats amb el potencial com a colònies de diferents regions del planeta, i establint una bona amistat amb l'intel·lectual regeneracionista aragonès Joaquín Costa. Serà precisament en aquest període quan Costa faci la seva aproximació al colonialisme africanista com a via regeneracionista, fet que el portarà a ingressar a la Sociedad Geográfica de Madrid (SGM), juntament amb altres companys seus de la Institución Libre, entre ells Reparaz, amb la intenció de treure-la de la seva inactivitat i convertir-la en un autèntic òrgan de promoció i activitat africanista. Resulta, com a mínim, interessant preguntar-se fins a quin punt un jove Reparaz, recentment arribat de Portugal amb el bagatge de la SGCP, va poder influir en aquest interès de Costa per l'africanisme, tot i que el mateix Reparaz afirma que Costa ja anava per aquest camí quan tots dos es van conèixer.¹

La Sociedad Geográfica de Madrid s'havia creat uns sis anys abans, el 1876, amb una vocació essencialment informativa. Davant d'aquesta manca d'activitat, estava patint un procés de progressiu declivi i esllanguiment, fins a l'entrada de Costa i el seu seguici. Tot i ser una institució privada, la Sociedad Geográfica de Madrid tenia un elevat component militar entre els seus socis, començant pel seu president, Rafael Torres Campos, o un dels seus fundadors, Francisco Coello; però haurà de ser un civil, Joaquín Costa qui, tot i comptar amb el suport clar de Coello i Torres Campos, aporti un nou aire de renovació a la casa. La irrupció de Costa va suposar una renovació del discurs africanista davant les ja caduques idees i plantejaments de Donoso Cortés, ja traspasat aleshores, i d'Antonio Cánovas, completament aliè al seu africanisme de joventut davant la necessitat de consolidar el règim de la Restauració, evitant qualsevol aventura en política exterior que el posés en risc.

Al llarg de la seva carrera, Joaquín Costa havia fet un ús habitual dels plantejaments geogràfics com a via indirecta per resoldre els problemes d'estructura econòmica i social del país, el cas més conegut és el de la seva política hidràulica (Ortí, 1984); però la via del colonialisme africanista, que defensarà de manera breu però intensa en aquests anys, cal entendre-la també en aquest sentit.

1. *Vida Marítima*, 28-2-1911.

El regeneracionisme hidràulic de Costa buscava modificar les condicions de l'entorn en el qual es desenvolupava l'agricultura espanyola sense haver de recórrer al sempre complicat i perillós recurs d'una reforma de la propietat agrària, fent servir una via indirecta per acabar amb el model agrari basat en el latifundi de secà (els rendiments del qual eren garantits mitjançant una política proteccionista), per tal de substituir-lo per un model basat en la productivitat del regadiu que permetria una estructura de la propietat agrícola més diversificada i d'estil nord-europeu, en la qual predominessin els petits i mitjans camperols. De la mateixa manera, el colonialisme africanista de Costa oferia, per una banda un mercat a la producció agrícola en plena crisi d'exportacions (causada per l'arribada de grans nord-americans i russos a Europa) i, per una altra, una via d'escapament per a la mà d'obra agrícola, captiva dels latifundis, mitjançant l'emigració i l'explotació de les terres del nord d'Àfrica (Hernández Sandoica, 1982). Ja fos a través d'una modificació de les característiques dels camps a la Península, mitjançant la política hidràulica, o d'una simple ampliació de les terres disponibles pels camperols, a través de l'annexió d'una part del nord d'Àfrica, les propostes de Costa passaven per un ús del territori com a mecanisme indirecte de canvi de la estructura de propietat, evitant un conflicte social obert.

L'aproximació de Costa a geògrafs com Torres Campos, Coello o el mateix Reparaz agafa tot el sentit pel que fa a l'aposta colonialista, en ser la geografia i les societats geogràfiques, en aquesta època, les encarregades de promoure les exploracions, el coneixement i, en definitiva, actuar d'avantguarda ideològica del colonialisme (Bell *et al.*, 1995). El projecte colonialista de Costa, a més, tenia també una sèrie d'implícacions que anaven més enllà de la resolució dels conflictes socials al camp i que entraven de ple en l'àmbit urbà i en les possibilitats de desenvolupament per a les classes mitjanes, fet que explica l'atractiu que va suposar per a determinats sectors intel·lectuals, entre els quals podem comptar-hi, òbviament, Gonzalo Reparaz que, com ja hem vist, venia d'uns entorns regeneracionistes portuguesos que veien en les colònies africanes la via més apropiada per la modernització i el desenvolupament econòmic del país.

L'impasse cubà

L'aposta pel colonialisme africanista de Joaquín Costa no va durar gaire. Després d'entrar a la Sociedad Geográfica de Madrid, Costa va aconseguir organitzar un Congrés de Geografia Comercial i Mercantil on es va poder apreciar la manca d'interès de la classe política espanyola per aquest tema (Pedraz Marcos, 2000), i també va crear la Sociedad Española de Africanistas y Colonistas, mitjançant la qual va poder organitzar dues expedicions a la Costa del Sàhara Occidental i a Guinea, dirigides per Emilio Bonelli i Manuel Iradier

(juntament amb Amando Osorio), respectivament. L'expedició de Bonelli va servir perquè el govern de Cànoves prengués possessió dels territoris que havia explorat, en estar en una posició d'interès geoestratègic (tot just davant les illes Canàries) però, per contrast, des del Govern espanyol no es va prendre cap mesura per reivindicar els territoris guineans explorats per Iradier i Osorio, i Costa no va tardar en adonar-se que les possibilitats reals de crear un gran imperi africà espanyol eren inexistents, de manera que, cap al 1886-87, va deixar de banda aquests projectes.

Aquest no serà, però, el cas de Reparaz, que va seguir sent un ferm defensor del regeneracionisme colonialista, malgrat que en aquest període, i davant els greus problemes econòmics que estava passant la seva família (el seu pare, Antonio, va morir el 1886 arruïnat), va haver de prioritzar la supervivència i el manteniment de les seves germanes i la seva mare.

Des d'un punt de vista professional, més enllà del seu breu pas per la Institución Libre, Gonzalo Reparaz –que mai va completar els seus estudis superiors–, havia seguit la via periodística iniciada a Porto, tot i que anant més enllà de les publicacions orientades al món de les exploracions i viatges, i entrant a formar part de la redacció de la premsa generalista de Madrid, en periòdics com *El Resumen*, *El Día*, *El Liberal* o *El Globo*. Aquest fet ens porta a sospesar, per una banda, les limitacions d'inserció professional que podia trobar un geògraf a l'Espanya de finals del segle XIX, fora dels àmbits militars, davant el lent i difícil procés d'institucionalització acadèmica de la geografia com a disciplina a l'Estat espanyol (Garcia Ramon *et al.*, 1992); però, per una altra banda, l'interès i les possibilitats que se li oferien dins el món periodístic, en plena fase de desplegament i professionalització de la premsa de masses, exercint el paper de periodista “especialista”, en tant que geògraf, en els anys de desvetllament de la geopolítica com a nou element de interpretació de la política internacional. En aquest sentit no puc deixar de senyalar un cert paral·lelisme existent amb el cas d'Emili Huguet del Villar, un geògraf lleugerament més jove que Reparaz (va néixer el 1871) i que tampoc va seguir una via acadèmica estricta, dedicant-se també al món periodístic i escrivint en algunes de les mateixes capçaleres on ho va fer Reparaz (Martí Henneberg, 1984).

En els anys que van del 1886 al 1896, Reparaz tindrà una trajectòria ascendent a la premsa, començant per la premsa local de caire caciquil, a Toledo (on va fundar i dirigir *El Liberal Dinástico*) i a Donosti (dirigint *La Unión Liberal*), fins aconseguir inserir-se dins el món del gran periodisme polític madrileny, en periòdics com *El Resumen*, *El Imparcial* o a la prestigiosa revista *La Ilustración Española y Americana*, així com a la *Revista de Navegación y Comercio*, finançada per la Compañía Transatlántica del Marqués de Comillas i refugi també d'altres membres de la Sociedad de Africanistas, com l'explorador Emilio Bonelli o Cesáreo Fernández Duro.

Enmig d'aquest procés de creixement professional, Gonzalo Reparaz canviarà de manera radical la seva orientació política a l'inici de la dècada de 1890

(Reparaz, 1921), deixant de banda els plantejaments liberals, que fins aleshores havia defensat, i optant per un posicionament molt més conservador i antiparlamentari, fenomen aquest relativament comú entre la intel·lectualitat finisecular sud-europea. En aquest període també destacarà per la seva participació en la traducció del tercer volum de la *Nouvelle Geographie Universelle* d'Élisée Reclus: una traducció ben particular, en la qual no va dubtar a reescriure paràgrafs sencers rectificant l'autor i a la qual va afegir un apèndix de set pàgines matisant, quan no directament rebutjant, l'obra que acabava de traduir (Reclus, 1890).

Cal assenyalar que, tot i que el moviment africanista dels anys 1880 havia desaparegut gairebé tan ràpidament com havia sorgit, la “pulsió africanista” de molts dels seus protagonistes, entre ells Reparaz, no desapareixerà sinó que simplement assumirà un perfil més baix a l'expectativa de temps millors. El paper testimonial d'Espanya en la Conferència de Berlín del 1885, la no reivin-

dicació de les terres guineanes explorades per Iradier i Osorio, i la manca d'interès del govern de Cánovas, coincidiran amb la despreocupació dels sectors econòmics que podrien treure algun profit de l'Àfrica (amb la notable excepció del marquès de Comillas), en tenir ja disponibles dos escenaris colonials molt més ben definits com eren Cuba i les Filipines.

Malgrat que la continuïtat de Cuba com a colònia espanyola semblava cada cop més en entredit, davant la creixent pressió nord-americana i dels propis independentistes cubans, els beneficis que es podien obtenir de la colònia seguien sent molt notables. I, en tot cas, ja feia temps que s'estava preparant tot un “desembarcament” colonial a les Filipines, encapçalat pel grup Comillas,

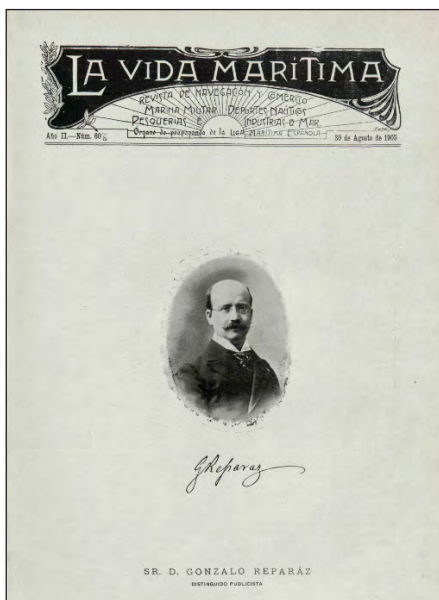

Figura 1

que pretenia iniciar una “recolonització” més moderna i eficient d'una colònia fins aleshores pràcticament abandonada en mans dels ordes religiosos (Fradera, 2005).

Cal plantejar-se per què els africanistes exigien l'obertura d'una via colonial a l'Àfrica al marge de Cuba i les Filipines. Com ja hem vist, l'africanisme que plantejava Costa no passava únicament per la simple adquisició de colònies, sinó que comportava tot un projecte de canvi econòmic, social i, finalment, polític, a la metròpoli, a partir dels efectes que ell creia que tindria la interacció colonial sobre les estructures del país. Es pot dir el mateix de Reparaz, tot i que, en el seu cas, els resultats que es buscaven no passaven per un canvi en les estructures de poder al camp, sinó que anaven en funció de les possibilitats

de desenvolupament per als sectors intel·lectuals professionals que tindria la creació d'una dinàmica colonialista nova, amb tot el que això implica envers la creació d'un nou cos de funcionaris colonials diferenciat del cos de funcionaris de l'Estat ja existent, al requerir-se, en aquest cas, una sèrie de coneixements geogràfics, idiomàtics i etnogràfics molt específics que limitarien l'accés a aquest *colonial service*, i que, a més, actuarien com una eficaç barrera de prevenció contra el nepotisme i l'amiguisme polític:

“Para un inglés la carrera de empleado, en el Cabo de Buena Esperanza, por ejemplo, es tan segura y brillante como la de médico y la de ingeniero. Exige una preparación no menor, pero concede los más altos destinos. La administración colonial inglesa está basada en los principios siguientes: 1º El personal administrativo no debe ser nombrado a capricho, sino elegido cuidadosamente mediante pruebas de aptitud dadas en exámenes y oposiciones. 2º Los altos cargos deben reservarse a las inteligencias privilegiadas y el puesto de cada empleado debe ser proporcionado a sus talentos. [...] Las cosas buenas hay que pagarlas caras. Los empleados coloniales deben recibir pingües honorarios y una vez jubilados derechos pasivos no menos pingües.” (*Revista de navegación y comercio*, núm. 89, 20-4-1892).

Davant aquest plantejament és perfectament comprensible que una colònia com Cuba, amb una història de quatre segles d'administració colonial i unes estructures d'administració i explotació colonials perfectament definides, no generés cap expectativa ni despertés cap interès en aquesta nova generació de colonialistes; més potencial tenien les Filipines, i no deixa de ser significatiu que els escassos textos que els africanistes dediquen a les colònies espanyoles fora d'Àfrica se centrin bàsicament en l'arxipèlag asiàtic, tot i que ni tan sols aquestes podien equiparar-se al potencial que tindria la creació d'un nou Imperi colonial a l'Àfrica, en la qual Reparaz pensava que podria tenir un paper des del primer moment a l'hora de definir el model d'explotació i gestió.

En les poques ocasions en les quals parlarà de Cuba, Gonzalo Reparaz no deixarà de constatar, des d'una òptica geopolítica, la incapacitat que estava demostrant l'Estat espanyol per donar resposta i preparar-se davant les exigències que imposava un Imperi d'àmbit global, amb presència al Carib, a la costa occidental d'Àfrica (Canàries i Fernando Poo) i a les Filipines i el Pacífic (Guam i les Carolines, que havien estat a punt de provocar un conflicte obert amb Alemanya el 1885). En particular, Reparaz, influït per Mahan, centrarà la seva crítica en la necessitat que tenia l'Estat espanyol d'adaptar-se a aquesta realitat geogràfica, creant una marina de guerra capaç de defensar les possessions ultramarines i duent a terme una política exterior més decidida i compromesa:

“España posee colonias, Si quiere continuar poseyéndolas ha de costear escuadras, fortificar puertos y tener política colonial, ajustando sus gastos, su conducta y sus intenciones a la de otros países. Si prescinde de ello se quedará sin colonias, que irán poco a poco pasando a manos de otras potencias.” (Reparaz, 1891)

Reparaz insistirà també en la necessitat d'anar trencant l'aïllament espanyol i buscar aliats poderosos que garantissin la seguretat dels territoris disseminats

al llarg del planeta: va arribar a suggerir la conveniència de buscar una aliança amb els Estats Units.² En aquestes crítiques Reparaz no sembla ser conscient de les limitacions que tenia l'Estat espanyol per crear una flota a l'alçada de la de les grans potències, o l'escàs pes que tenia el país en l'àmbit internacional i que dificultava en gran mesura trobar altres països interessats en una aliança, i menys si aquesta havia de garantir les possessions ultramarines (de fet Cánovas ja ho havia intentat en més d'una ocasió; Rubio, 2004). Encara que, en defensa de Reparaz, es pot dir –ell ho dirà a posteriori– que amb només una part de les despeses fetes durant la guerra de Cuba, quan aquesta finalment esclati, hi hauria hagut prou per sufragar una flota i una política colonial que haurien impedit precisament l'esclat de la guerra en la manera en què es va produir. Cal no ignorar, però, que les demandes de Reparaz a l'Estat per adaptar la seva política militar i internacional a la defensa del seu Imperi d'abast mundial, tot i ser perfectament raonables, cas de dur-se a terme, li proporcionarien una capacitat d'intervenció ultramarina que no només serviria per defensar el “vell imperi”, sinó també per a crear un de nou, tal i com ell venia reivindicant des de feia ja més d'una dècada.

La segona i última guerra d'independència cubana esclatarà el 1895, un fet que, tot i no ser imprevisible, agafarà mal preparat el Govern espanyol. A partir d'aquest moment Reparaz es donarà a conèixer com a periodista polèmic, llençant una sèrie de crítiques centrades en l'incomprensible desconeixement del territori cubà existent entre els cercles militars i en la manca d'adaptació dels comandaments i els soldats a l'entorn geoclimàtic en el qual s'havia de desenvolupar el conflicte, malgrat els segles que feia que Cuba pertanyia a la Corona espanyola i que, poc més d'una dècada abans, ja s'havia disputat una guerra cruel en el mateix escenari. En particular, Reparaz criticarà el fet que no existís un exèrcit colonial ben adaptat a l'entorn i les circumstàncies tropicals cubanes, capaç d'intervenir des d'un primer moment sense requerir d'un període d'aclimatació, crítiques absolutament encertades considerant com es desenvoluparà la guerra, amb l'enviament de centenars de milers de reclutes peninsulars que, mal entrenats i gens preparats, patiran una extraordinària mortalitat a causa del clima i les malalties tropicals:

“Después de acabada la sangrienta guerra del 68 al 78, nadie debió olvidar la probabilidad de que se intentara repetirla; y por si había alguien tan falto de meollo que cayese en semejante olvido, la Providencia se encargó de sacarle de él con la guerra chiquita del 79, los siguientes intentos y la plaga permanente llamada bandolerismo. ¿Cómo después de esto no está perfectamente estudiado el principal teatro de la primera campaña? ¿Cómo no tenemos un buen ejército ultramarino de soldados aclimatados, dirigidos por jefes y oficiales especialmente preparados para el caso? ¿Cómo no han quedado abiertos los caminos estratégicos que se hicieron a costa de tanto esfuerzo y de tanta sangre, veinte años ha, y por qué no se han abierto otros nuevos? ¿Cómo no hay en

2. *España y América*, 19-6-1892.

la hermosísima y olvidada Sierra Maestra parajes preparados para la aclimatación de tropas? ¿Cómo no tenemos en Puerto Rico media docena de regimientos dispuestos siempre a marchar a Cuba? ¿Cómo, para decirlo de una vez, nos coge tan de nuevas este conflicto?” (*La Ilustración Española y Americana*, 8-3-1895).

No obstant, malgrat aquestes crítiques, en iniciar-se el conflicte Reparaz considerarà que la rebel·lió cubana era controlable, sempre i quan s’hi intervingués amb decisió i contundència des d’un primer moment; cal tenir en compte que, com molts contemporanis seus, Reparaz, tot i haver criticat amb fermesa els errors de l’administració espanyola a Cuba, pensava que els independentistes cubans no eren més que uns inconscients que, a l’hora de la veritat, no lluitaven realment per la independència cubana, sinó que servien, sense saber-ho, els interessos dels Estats Units, que serien qui finalment s’apoderarien de l’illa de no impedir-ho l’Estat espanyol. Reparaz, però, no tardarà en assabentar-se de manera indirecta de la gravetat de la situació, mitjançant una de les seves germanes, casada amb el tinent Ricardo Burguete y Lana, destinat a l’illa, i iniciarà una sèrie d’articles de denúncia contra la manca de preparació i els errors que estava cometent l’Exèrcit a Cuba, des de les pàgines del diari *El Heraldo de Madrid*, vinculat al liberal Canalejas i, per tant, molt interessat en desgastar el líder conservador Antonio Cánovas (Reparaz, 1921).

Aquesta campanya cridarà l’atenció del general Camilo García de Polavieja, qui no tardarà en posar-se en contacte amb Reparaz per tal d’orquestrar una campanya de premsa orientada a desgastar el Govern i presentar-lo a ell com a potencial “salvador de la pàtria” davant els desgavells que Cánovas i els generals per ell nomenats (Martínez Campos i, després, Weyler) estaven duent a terme a Cuba.

Els articles que Reparaz escriurà els següents mesos, principalment a *El Heraldo de Madrid*, però també a la *Revista de Navegación y Comercio* i a *La Ilustración Española y Americana*, així com el llibre que publicarà el 1896 titulat *La Guerra de Cuba*, se centraran en la inadequació entre les tàctiques de guerra de Weyler a l’entorn cubà davant la manca d’adaptació dels reclutes a la geografia i el clima de l’illa, fet que multiplicava les baixes per extenuació i malalties, així com el mal estat dels serveis sanitaris i logístics, insinuant casos de corrupció en aquests àmbits. Les crítiques en aquest últim sentit seran tan dures que gener de 1897 Reparaz serà empresonat per un article a *El Heraldo de Madrid* on denunciava l’estat de les tropes:

“¿Sabe usted lo qué tienen? Extenuación y paludismo, efecto del agotamiento por hambre y cansancio. El soldado padece hambre, mucha hambre, y fatigas sin cuento... y sin sustancia. Ayer me decía uno que se había pasado cinco días con una galleta.” (*Heraldo de Madrid*, 30-12-1896).

Davant aquesta desorganització i manca de preparació, Reparaz presentava, contrastant-les, les actuacions que havia dut a terme Polavieja durant “*la Guerra Chiquita*” del 1878-1880 i mentre va ser capità general de Cuba, entre el 1890

i el 1892, destacant l'ús que va fer de l'espionatge i la intel·ligència militar per tal d'avortar els moviments insurreccionals abans que esdevinguessin perillosos, i el seu projecte d'assentar els veterans de les anteriors campanyes en colònies militars a l'illa, de manera que, en cas de guerra, es pogués comptar amb una força ja aclimatada i experta des d'un primer moment.

Els atacs de Reparaz a Weyler no només eren una manera de desgastar Cánovas, absolutament compromès amb el general mallorquí, sinó que, a més, servien per limitar la capacitat de Weyler d'esdevenir una alternativa a Polavieja en l'imaginari col·lectiu a l'hora de buscar una sortida rupturista al règim de la Restauració, en el cas que aquest no fos capaç de suportar el desgast que estava comportant el conflicte cubà. Polavieja, tot i comptar amb el suport de *El Heraldo* del liberal Canalejas, era l'alternativa preferida per determinats sectors conservadors, com l'ultramuntà cardenal Cascajares, el marquès de Comillas o la pròpia regent, Maria Cristina (López Serrano, 2002). Precisament per aquest motiu la campanya de Reparaz s'intensificarà a partir del moment que esclati la insurrecció independentista a les Filipines.

Reparaz i el propi Polavieja eren molt conscients que era gairebé impossible que Cánovas el destinés a Cuba en lloc de Weyler, però una campanya triomfal a les Filipines, on, com ja hem vist, s'estava forjant una alternativa colonial a Cuba per part del grup Comillas i importants sectors de la burgesia catalana, podia donar-li l'impuls necessari per a convertir-lo en una opció política creïble. Per aquest motiu Cánovas intentarà mantenir el màxim temps possible en el càrrec el general Blanco, fins aleshores capità general de les Filipines, malgrat els seus problemes per controlar la rebel·lió, per tal d'evitar haver d'enviar-hi a Polavieja; i quan el relleu esdevingui inevitable, intentarà que l'escollit sigui el general Fernando Primo de Rivera (oncle de qui esdevindrà dictador els anys 20), i no Polavieja, essent la regent Maria Cristina qui decantarà la balança a favor del segon, imposant el seu criteri a Cánovas:

“En esto estábamos cuando la Monarquía, que buscaba afanosamente protector, se atrevió a desacatar a Cánovas, imponiéndole el nombramiento de Polavieja para capitán general de Filipinas. Silvela y Dato vieron en el general el deseado salvador y vengador. Si volvía victorioso, Cánovas y Sagasta tendrían que irse a sus casas, y, retirados ellos, quedarían disueltos los dos partidos. La Monarquía pensaba lo mismo.” (Reparaz, 1930).

La campanya de Polavieja a les Filipines serà triomfal però breu. Un cop dominada la rebel·lió el Govern es negarà a enviar els reforços que ell havia demanat per acabar de fer-se amb el control del territori i eradicar els últims rebels i, davant d'aquesta negativa, Polavieja es declararà malalt i renunciarà al seu comandament. Aquest fet no disminuirà l'efecte propagandístic que les seves victòries sobre els independentistes filipins havien tingut a Espanya, i Polavieja serà rebut triomfalment a Barcelona i a Madrid, malgrat els esforços de Cánovas per evitar-ho en el cas madrileny, avançant l'hora d'arribada de Polavieja per evitar la concentració d'una multitud de benvinguda. En aquest

moment, però, Reparaz va perdre importància com a propagandista del general; ja feia mesos que havia passat de ser un especialista geògraf, amb autoritat per criticar les males decisions de Weyler per lluitar a la manigua cubana, per esdevenir un simple propagandista de Polavieja i, en el complex joc de conspiracions i maniobres polítiques que es desvetllarà al llarg de l'any següent, el seu radicalisme el convertirà en un personatge incòmode.

Els mesos següents al seu retorn triomfal, Polavieja crearà una coalició política amb bona part de la burgesia catalana i sectors catalanistes, elements del catolicisme militant, encapçalats per l'arquebisbe de Valladolid Cascajares, i sectors del Partit Conservador descontents amb Cánovas –perdent en el procés al liberal Canalejas (Romero Maura, 1975)–, tot això amb el suport tàcit de la Regent. Però, paradoxalment, a partir del moment en què la intervenció militar directa dels Estats Units i la espectacular derrota de la flota espanyola posin punt i final a la presència espanyola a Cuba i les Filipines, l'opció rupturista que havia cristal·litzat al voltant de Polavieja esdevindrà cada cop menys atractiva per a determinats sectors conservadors, encapçalats per Maria Cristina, que veuran com, malgrat tot, el règim de la Restauració havia sobreviscut a la crisi, i no voldran arriscar-se a una incerta fugida endavant (Jiménez Núñez i López Coira, 1986). El Partit Conservador, liderat per Silvela, arran de l'assassinat de Cánovas l'estiu del 1897, acabarà per absorbir el general Polavieja i el seu entorn, inclòs un cada cop més desconnectat Reparaz, i incorporar-lo a una mena de “govern regeneracionista” d'escassa duració i encara menys contingut.

De geògraf a París: assessorant l'ambaixador

De manera més aviat paradoxal, l'aposta de Reparaz per l'opció, inicialment rupturista, de Polavieja acabarà per consolidar-lo dins el complex entramat politicoperiodístic de la Restauració. Un cop integrat Polavieja dins el Partit Conservador, Reparaz esdevindrà un dels publicistes de Silvela i, més endavant, de Maura i, com a premi per la seva participació a la campanya en pro de Polavieja, però també com a manera d'allunyar-lo dels nuclis de poder, Reparaz serà enviat a fer un *tour* per Europa buscant “fórmules regeneracionistes” d'altres països susceptibles de ser aplicades per l'Estat espanyol. Aquest encàrrec tan particular l'acabarà portant a París, on s'estava celebrant l'Exposició Universal del 1900, i allí serà nomenat “assessor tècnic” de l'ambaixador davant l'astorament del personal de l'ambaixada, que no en sabia res de la seva arribada. Malgrat aquest començament inesperat, Reparaz no tardarà en establir una bona amistat amb l'ambaixador Fernando León y Castillo, que també havia participat en el Congreso de Geografía Colonial y Mercantil del 1882. L'arribada de Reparaz a l'ambaixada espanyola a París es produirà, a més, en un moment particularment interessant.

Per entendre-ho cal ser conscient de la complicadíssima posició en què havia quedat l'Estat espanyol en l'àmbit internacional després de la seva espectacular derrota a Cuba davant els Estats Units. La destrucció de la flota no només havia deixat les altres possessions ultramarines, com les Canàries, les Balears o Fernando Poo, completament exposades, sinó que havia situat Espanya, dins l'imaginari col·lectiu de la diplomàcia internacional, com un país decadent o, en paraules del *premier* britànic lord Salisbury “una nació moribunda”, fet particularment greu davant l'extremadament agressiva diplomàcia del moment. De fet, el mateix Regne Unit, que havia mantingut una postura indiscutiblement pro nord-americana durant el conflicte cubà, s'oferirà a garantir la integritat territorial espanyola (illes incloses), a canvi d'una ampliació territorial al voltant de Gibraltar i altres condicions que el govern espanyol va considerar inacceptables, en una oferta que tenia molt d'amenaça soterrada (Torre del Rio, 2007). Davant d'això, la diplomàcia espanyola va recórrer a la tradicional política d'oscil·lació francobritànica que havia caracteritzat la seva política exterior anteriorment, i va fer una aproximació al govern francès, que ja s'havia mostrat molt més proper durant el conflicte cubà (en particular, la borsa de París va tenir un paper clau en el sosteniment econòmic de l'esforç militar espanyol).

La manera d'iniciar aquesta aproximació a França serà reobrir les negociacions pels límits territorials entre les possessions espanyoles al Sàhara i el golf de Guinea (aquestes últimes pràcticament abandonades) amb Algèria i el Congo francesos, respectivament. En aquestes negociacions l'extraordinària debilitat de l'Estat espanyol quedava compensada per la inseguretat que també es vivia entre els diplomàtics francesos arrel del recent “incident de Fashoda”, en què els intents francesos per establir una connexió entre les seves colònies a l'Àfrica occidental i el curs alt del riu Nil s'havien vist bruscament interromputs per la presència d'un gran exèrcit britànic a la regió que havia obligat els exploradors francesos a retirar-se de manera molt poc gloriosa. Aquests fets havien tensat extraordinàriament les relacions francobritàniques i posat de manifest la debilitat francesa. A partir d'aquell moment la prioritat de la diplomàcia francesa va ser garantir la seguretat del flanc mediterrani, assolint acords amb Itàlia (les relacions amb la qual també eren difícils des de l'ocupació francesa de Tunis el 1884) i Espanya. El resultat d'aquesta avinentesa serà el Conveni francoespanyol del juny del 1900, en què quedaven definits els límits del Sàhara i de la Guinea ocupats per Espanya, obtenint en aquest segon cas molt més d'allò que es podia esperar, com a mostra de la bona disposició francesa per arribar a un acord. Més important, però, fou el fet que, aprofitant la bona sintonia assolida, poc després s'iniciaran una sèrie de negociacions secretes entre l'ambaixador espanyol León y Castillo i el ministre d'extersiors francès, Théophile Delcassé, per tractar del futur repartiment del Marroc entre els dos països.

Cal entendre el context pseudodarwinista en el qual la política internacional s'estava desenvolupant, en aquest període entre els segles XIX i XX, en el qual els diferents països eren catalogats i definits en funció de la seva capacitat per

créixer i expandir-se territorialment, entenent aquest fenomen com una senyal de la seva vitalitat i *salut*, i aquells altes països incapaços de créixer i, per tant, condemnats a anar perdent territoris i, fins i tot, desaparèixer en la seva decadència en favor dels primers. Casos com els de la Xina, l'Imperi Otomà o inclús la Polònia del segle XVIII eren paradigmàtics, i aquesta percepció de la realitat internacional com un taulell de repartiment territorial era particularment sentida en els entorns geogràfics, en haver estat geògrafs com Ratzel o Kjelling els primers a plantejar-la en tota la seva cruesa (Parker, 1985), essent Reparaz un dels principals promotors a Espanya de la idea de les nacions *repartidores* o de les nacions *repartides* com a única alternativa diplomàtica existent.

Per aquests motius, en el context post noranta-vuit, era de la màxima importància per al futur de l'Estat espanyol sortir ràpidament de la llista dels països decadents, condemnats a ser trossejats (essent Cuba i les Filipines el primer pas), per tal de tornar a integrar-se en el selecte club de les potències *repartidores*, destinades a expandir-se per tot el món a costa dels més febles. En aquest sentit, el Conveni de 1900 amb França era vist com a quelcom extraordinàriament positiu, en trencar l'aïllament diplomàtic espanyol, però un repartiment del Marroc seria la confirmació definitiva de què l'Estat espanyol pertanyia de ple dret al grup de les potències expansives (dins de les seves limitacions) i que no s'havia convertit en "la Corea d'occident", metàfora emprada habitualment per Reparaz en haver estat la Península coreana recentment annexionada pel Japó.

Reparaz, clarament influït per Ratzel, esdevindrà un dels principals defensors d'aquesta idea de l'expansió territorial com a mecanisme de supervivència en un entorn agressiu, ja molt abans de la guerra de Cuba (les seves arrels portugueses també van influir). Un discurs que, evidentment, afavoria els seus plantejaments colonialistes. La conjuntura post noranta-vuit, però, implicarà que, per primer cop en molt de temps, per als líders polítics espanyols (els militars ja feia anys que s'estaven preparant), la idea d'una intervenció directa sobre el Marroc esdevingués interessant, encara que fos simplement com a mesura de prestigi, per millorar la imatge exterior del país i vincular-se diplomàticament a una gran potència com era França. El "Desastre de 1898" serà vist per Gonzalo Reparaz més com una oportunitat per redreçar el rumb de la política exterior, implicant definitivament l'Estat en una política de colonització africana, que com un trauma.

El cas del Marroc era molt especial, a més, atès que precisament la seva importància geoestratègica havia impedit la seva colonització fins aleshores, en no posar-se d'acord cap de les potències sobre com fer-ho. Envoltat des d'Algèria fins a l'Atlàntic per dominis francesos, i amb enclavaments espanyols a Ceuta i Melilla, tots dos països defensaven el seu dret a mantenir una relació especial amb el regne marroquí i a ser parts directament interessades en allò que pogués afectar-lo. Però, a més, calia comptar amb el Regne Unit, que no acceptaria de cap manera que cap país fort s'establís tot just davant de Gibraltar, i també amb l'Imperi Alemany, que hi tenia fortes inversions i, a més, era conscient

del valor que podia tenir el Marroc com a peça per a negociar en el complex taulell diplomàtic del moment. Per tots aquests motius, la diplomàcia espanyola havia de ser particularment curosa davant unes negociacions que, cas de reeixir, tornarien a situar el país al club de les potències imperialistes, però que també comportaven el notable risc de provocar un greu conflicte internacional davant el qual l'Estat espanyol estava bàsicament desarmat.

Tenint en compte tot això, l'ambaixador León y Castillo i Gonzalo Reparaz van optar per una estratègia més arriscada que la dels seus dirigents a Madrid. Considerant que el vell antagonisme francobritànic, que havia definit el segle XIX, estava a punt de caducar davant de la puixança germànica, que tots dos països veien com una amenaça, León y Castillo apostarà per un acord de màxims sobre el Marroc, que el govern francès podria estar disposat a acceptar a canvi de garantir el seu flanc sud, confiant que el govern britànic no hi posaria gaires inconvenients. Reparaz serà l'encarregat d'anar preparant l'opinió pública davant aquesta eventualitat mitjançant els seus articles de premsa, principalment al *Diario de Barcelona*, on analitzava la qüestió del Marroc seguint plantejaments de política internacional i geopolítica favorables a les negociacions secretes que s'estaven duent a terme en aquell moment:

“En todo este periodo de tres largos años (1901-1904) corrió a mi cargo la empresa ardua y poco lucida de convertir al africanismo y al internacionalismo al público por medio de los periódicos, y a los hombres conspicuos de la política, por la secreta vía epistolar, iluminando y guiando a los faros de la nación y echándoles en el cerebro algunas gotas de aceite geográfico, para que ardiesen un poco.” (Reparaz, 1920).

El resultat d'aquestes negociacions serà un molt favorable acord de repartiment signat pel ministre d'extersiors francès, Théophile Delcassé, el novembre del 1902, però quan arribarà l'hora de ratificar-lo a Madrid, una de les molt habituals crisis de govern retardarà la signatura i el nou govern conservador, davant la por de provocar el descontentament del govern britànic per haver estat marginat de les negociacions sobre el Marroc, preferirà mantenir-se'n al marge (tot i que Delcassé, hàbilment havia deixat la zona nord del Marroc, més propera a Gibraltar, en mans de la dèbil Espanya) i al capdavant el tractat mai va ser ratificat. Menys de dos anys més tard, l'evolució de la política internacional, anticipada per Reparaz i León y Castillo, es confirmarà quan l'abril del 1904 el Regne Unit i França resolguin les seves disputes amb l'anomenada *Entente cordiale*, després de la qual s'establirà una nova ronda de negociacions hispanofranceses en la qual, Delcassé, en una posició molt més forta que abans, farà una nova oferta de repartiment molt a la baixa.

En tot aquest procés negociador Reparaz es dedicarà, d'una banda, a anar preparant l'opinió pública davant el presumible acord, fent servir el seu prestigi com a colonialista de pro i especialista en geopolítica per presentar-lo com a l'única opció viable:

“He aquí mudado por completo el principio fundamental de la política exterior de España. Antes neutralidad y apoyo al mantenimiento del statu quo en Marruecos,

en espera de que la solución nos encontrara preparados. Ahora, buscar un aliado para el día, ya muy próximo, en que el statu quo, en favor del cual nada podemos hacer, se venga al suelo; esta es la única preparación que las nuevas circunstancias nos consienten. Carecemos de tiempo y de fuerzas para otra cosa. Dicho esto, dicho queda también que el aliado que los sucesos mismos nos deparan es Francia. Porque la alianza con Inglaterra sería para mantener eso mismo que no puede mantenerse: una alianza para un imposible.” (*La Época*, 21-9-1901).

D'altra part, exercirà com a geògraf assessor de l'ambaixador i del propi Maura a l'hora de definir les parts del territori marroquí que més interessava reivindicar.

En aquest aspecte, però, és interessant senyalar un fet que indica, o bé la manca de coordinació dels diferents cossos que conformaven l'Estat espanyol de l'època, o bé una certa manca d'interès de les més altes institucions envers el repartiment territorial que s'estava discutint a París. Des del 1882 (curiosament el mateix any en el que Costa va iniciar la seva campanya africanista, sense obtenir pràcticament cap tipus de suport oficial), l'Exèrcit espanyol havia creat, secretament, una Comissió del Marroc amb l'objectiu d'elaborar un mapa del país de cara a una possible intervenció militar espanyola (Urteaga *et al.*, 2003); pocabans França s'havia annexionat Tunis per sorpresa i unilateralment. Aquesta Comissió va seguir actuant al llarg dels anys 1880 i 1890 i, en el moment de produir-se les negociacions hispanofranceses, l'Estat Major de l'Exèrcit espanyol tenia probablement els millors mapes i el millor coneixement geogràfic sobre el territori nord-occidental marroquí, precisament la regió reivindicada per León y Castillo el 1902 i el 1904. No obstant, tot sembla indicar que aquesta informació, oficialment secreta fins el 1905, era completament desconeguda per Reparaz, l'assessor geogràfic de l'ambaixador, que feia servir com a fonts els treballs dels exploradors i geògrafs francesos Foucauld i Segonzac (Pastor Garrigues, 2006), manifestament inferiors als de la Comissió del Marroc. En les negociacions del 1904 part d'aquesta informació cartogràfica va poder ser utilitzada, però sembla bastant clar que les anteriors negociacions del 1902 es van fer sense tenir-hi accés.³

Evolució i no revolució. La geografia com a antídoto contra la inestabilitat política

Més enllà d'aquesta mostra de descoordinació entre l'Exèrcit i el cos diplomàtic espanyol, el fet és que l'octubre del 1904 s'arribarà a un nou acord

3. L'activitat de la Comissió es va fer pública el 1905, amb la presentació d'un mapa escala 1:500.000 en la prèvia a les negociacions definitives sobre el Marroc a Algesires (Urteaga 2006), però Reparaz tampoc va fer servir les obres de la Comissió en l'extensa monografia sobre el Marroc inclosa a les pàgines del seu llibre *Política de España en África*, publicat dos anys després; de fet, en la seva obra Reparaz desestima les informacions d'un dels membres de la Comissió, el capità Álvarez Cabrera, afirmant, de manera un xic misteriosa, que ell té millors fonts.

de repartiment del Marroc entre Espanya i França. Un acord molt a la baixa respecte al del 1902 i que encara serà més rebaixat quan, davant les protestes alemanyes, es convoqui una Conferència internacional a Algeciras, el 1906, per tal de tractar “el problema marroquí”, que comportarà més retallades en el territori assignat a Espanya per tal de compensar les concessions que farà França a Alemanya al Congo, a canvi de la seva acceptació de l'hegemonia francesa al Marroc.

Durant aquestes renegociacions, i sobre tot, durant la Conferència d'Algesires, Reparaz tornarà a presentar-se com un expert en política internacional i geopolítica en els seus articles de premsa, destacant que l'origen de la actuació alemanya no es basava en un interès real pel Marroc, sinó en l'ús que se li podia donar a aquest país a l'hora de tensar la relació francobritànica. En aquest sentit, Reparaz es mostrarà poc preocupat pels efectes que tot això pogués tenir sobre les opcions espanyoles, defensant la idea que França hauria d'abandonar la seva dubtosa *Entente* amb el Regne Unit i vincular-se a una lliga continental, amb Alemanya i Rússia, que pogués enfrontar-se al domini global britànic, fet que comportaria una necessària redistribució colonial en la qual l'Estat espanyol, atès el seu raquitisme colonial d'aquell moment, no podia sinó sortir guanyant.

És en aquest moment quan Reparaz iniciarà una sèrie de sis articles al *Diario de Barcelona* explicant les virtuts de l'Imperi Alemany i presentant-lo com un exemple a seguir de model polític, social i econòmic per a l'Estat espanyol, davant la turbulenta França, font d'inspiració en els entorns liberals i republicans. El resultat d'Algesires, per tant, no deixarà content Reparaz:

“En vez de un acuerdo franco-germano-español, base de una liga continental destinada, no diré a declarar la guerra a Inglaterra, porque nadie deseaba tal cosa, pero sí a oponerle un útil contrapeso y a preparar el rescate de la libertad del mar, tenemos un acuerdo anglo-franco-español, base de una liga de naciones marítimas encaminada a aislar a Alemania.”⁴

No obstant, més enllà d'aquest desencís davant una reconfiguració del poder continental amb el potencial de trencar l'hegemonia marítima anglosaxona que finalment no es va produir, l'interessant d'aquesta sèrie d'articles de Reparaz sobre l'Imperi Alemany com a model a imitar, és que indiquen la maduració d'un discurs polític que Reparaz portava desenvolupant des de feia més d'una dècada.

Des del seu gir conservador, en iniciar-se la dècada del 1890, Reparaz havia passat per la temptació rupturista i antiparlamentària que representava el general Polavieja, en plena crisi cubana, però arran del fracàs d'aquesta opció s'havia acabat integrant dins l'entorn del Partit Conservador. Un cop aquí, davant la

4. *Diario de Barcelona*, 3-4-1906. Dos anys abans Halford Mackinder havia presentat el seu famós text *The geographical pivot of History*; és molt possible que Reparaz, molt pendent tota la seva vida de les publicacions geogràfiques estrangeres, n'estigués al cas i que el concepte del *Heartland* influís en la seva concepció de com s'havia de configurar, idealment, el concert europeu.

triple oportunitat que representava la pujada al tron d'Alfons XIII (una "segona restauració" davant la llarguíssima regència de la seva mare Maria Cristina), l'aparició estel·lar d'Antonio Maura com a líder polític regenerador i el fet que l'Estat espanyol hagués adquirit una participació en el repartiment del Marroc (malgrat el seu caràcter extraordinàriament limitat), van portar Gonzalo de Reparaz (en aquest període és quan afegeix el *de* al seu cognom) a rebutjar de ple qualsevol opció trencadora i a apostar per una "regeneració" del règim a partir de la seva estabilització política, tot consolidant els conservadors al poder amb governs llargs, i confiant la regeneració a la posada en marxa de polítiques a llarg termini, amb el suport d'un monarca intervencionista (inspirat en el model alemany), i deixant que l'impacte que ell creia tindria la posada en marxa de la colonització del Marroc donés els seus fruits. Una política "evolutiva" que Reparaz justificà a partir d'un argumentari científicista (defugint el debat polític), extret a partir d'una particular interpretació geogràfica de la realitat hispana.

Reparaz defensarà que allò que distingia fonamentalment Espanya de la resta de països europeus avançats no eren les fórmules polítiques, sinó el treball d'adaptació i transformació de l'entorn físic i geogràfic que aquells havien dut a terme al llarg dels últims segles i que era la verdadera font de la seva riquesa i desenvolupament. Per tant, el que corresponia fer a Espanya per tal de posar-se a l'alçada, era dur a terme una tasca similar sobre l'entorn, una feina, però, que requeria, per sobre de tot, estabilitat política i una continuïtat en els alts càrrecs:

"Un hombre de buena voluntad, trabajador y bien orientado,⁵ podría, en 25 ó 30 años de labor constante (si para ello no se le negaban los necesarios recursos), dotar a la nación de un catastro, salvar de total destrucción nuestros pobres bosques; construir la red de caminos vecinales; mejorar los puertos de modo que puedan competir con los extranjeros; alumbrar y embalsar aguas; aprovechar la de los ríos para la navegación y para el riego". (*Diario de Barcelona*, 31-3-1903).

Continuïtat que no podia oferir la crònica inestabilitat de la política parlamentària espanyola, però sí un model més autoritari, com el de l'Alemanya guillermina. De la mateixa manera, Reparaz no dubtarà a presentar la intervenció sobre el Marroc com una drecera per accelerar la modernització econòmica espanyola:

"Si Marruecos fuese un gran imperio, poblado y opulento, por el solo efecto de su vecindad, seríamos nosotros mucho más ricos de lo que somos. [...] el rumbo más práctico, el único rumbo, acaso, para llegar a la reconstitución económica de España, que jamás será completa mientras el Norte de África no este explotado debidamente." (*Diario de Barcelona*, 7-4-1903).

Aquesta utilització de la idea de promoure canvis en l'entorn geogràfic com a mecanisme d'intervenció indirecta sobre la realitat socioeconòmica

5. No passem per alt aquesta referència a la necessitat d'assessors especialistes i tècnics dins els ministeris.

espanyola no era nova, ja hem vist que es pot rastrejar en la seva etapa amb Joaquín Costa, però la novetat que introduirà Reparaz en aquest moment serà l'ús del discurs geogràfic per desvetllar el potencial del positivisme com a argumentari del pensament conservador. Fins aleshores, el positivisme havia estat gairebé exclusivament en mans del republicanisme liberal, essent rebutjat pel conservadorisme espanyol, d'arrel catòlica, en ser entès com un pensament relativitzador de la moral; Reparaz, tot i estar familiaritzat amb ell des de la seva joventut a Portugal, no n'havia fet un gran ús en les seves argumentacions polítiques. Són els seus anys a París, com a assessor de l'ambaixador, els que el faran prendre contacte amb el conservadorisme monàrquic francès de Maurras i Barres, i comprendre l'ús que estaven fent del positivisme com a arma contra el liberalisme a partir de la noció d'ordre que se'n podia extraure i que, en última instància, servia per justificar la jerarquia i l'estructura social existents com a resultat del desenvolupament d'unes "lleis naturals", davant les quals qualsevol vel·leïtat revolucionària esdevenia el resultat d'un mer sentimentalisme sense base "científica".

A França aquest científicisme positivista com a argumentari conservador, es basarà en la sociologia i en l'estudi de la història com a desvetlladores de les "lleis naturals" que regien la societat i en justificaven la seva ordenació (González Cuevas 2002). Però quan Reparaz incorpori aquests plantejaments al seu discurs, ho farà, lògicament, a partir de la geografia, introduint el concepte de "política positiva" i d'"evolució per davant de la revolució" (conceptes que mostren ben clarament el reciclatge fet per Reparaz de dos conceptes típics del republicanisme com eren el positivisme i l'evolucionisme), com a únics conceptes vàlids per a modificar les condicions de l'entorn sobre el qual es desenvolupa l'Estat espanyol, únic mecanisme de modernització real, i que requerien de la màxima estabilitat política possible per poder ser duts a terme:

"Una revolución, la más pequeña, la más insignificante de las revoluciones, haría imposible la realización de semejante programa regenerador sabe Dios hasta cuándo; probablemente, hasta nunca. Seguirían los montes pelados, los campos secos y desiertos hasta que los colonizase el extranjero. Santa Sequía y santa República son hermanas." (*El Globo*, 5-5-1903).

Aquesta incorporació del científicisme com a justificador de l'ordre social tenia, però, una doble utilitat, com la majoria de l'argumentari de Reparaz. Per una banda permetia modernitzar el discurs conservador, superant l'antiquat i desgastat argumentari ultracatòlic. Però alhora, en basar la legitimació del sistema en el resultat d'una sèrie de lleis naturals, en aquest cas geogràfiques, donava també, almenys en teoria, una gran capacitat d'intervenció política a aquells sectors minoritaris amb els coneixements tècnics i teòrics –el capital cultural– que els capacitaven per entendre i interpretar aquestes lleis naturals i, per tant, indicar cap a on s'havia de dirigir l'Estat i quins canvis convenia dur a terme.

Un clar exemple d'aquestes pretensions d'intervenció, ara més enllà de la política exterior i colonial, és l'actitud que adoptarà Reparaz envers el catalanisme polític, que apareix amb força en aquesta primera dècada del segle xx. Per a Reparaz, el desvetllament del catalanisme polític en el mateix moment en què l'Estat estava adquirint responsabilitats colonials al Marroc i en què Alfons XIII pujava al tron, esdevindrà una oportunitat per dur a terme una reorientació de la política espanyola dels últims segles, resituant la capitalitat política a Barcelona (capital econòmica) i abocant-se en una política de caire marítim, comercial i internacional oberta, aprofitant la interacció colonial amb el Marroc:

“la cuestión de que depende nuestro porvenir –la de Marruecos– es ante todo y sobre todo una cuestión mediterránea. Y de la misma suerte y por las mismas poderosísimas razones que la dirección de la política nacional orientada hacia el Atlántico no podía dejar de tener por órgano director y ejecutor a Portugal, la política orientada hacia el Mediterráneo no puede tener otro órgano director y ejecutor que Cataluña”. (*Diario de Barcelona*, 5-12-1904).

Els anys següents Reparaz seguirà reivindicant amb més insistència la necessitat de traslladar el centre polític de l'Estat (el *cap*, seguint la metàfora Estat-cos de Kjellin), a Barcelona, a partir de la idea que la decadència espanyola és el resultat d'un lideratge polític madrileny, situat en un altiplà estepari aïllat i pastoral, i que l'única opció de regeneració passa per portar-lo a un ambient marítim, en interconnexió amb l'onada de mundialització que recorre el món, i amb un lideratge sorgit d'un entorn de comerciants i burgesos propi d'aquesta realitat geogràfica diferent. Un canvi que, en trencar amb les velles pràctiques polítiques espanyoles podria, a mig termini, tornar a interessar a Portugal, també marítima i mercantil (i dotada d'unes colònies molt més interessants que les que havia aconseguit Espanya), en la col·laboració peninsular i, qui sap, si a una reunificació hispànica a partir d'una nova concepció regionalista i dirigida des de la perifèria marítima.

De la teoria a la pràctica colonial, el dur despertar

A partir del 1908, i gràcies en gran part a les gestions del seu amic León y Castillo, Gonzalo de Reparaz serà destinat a Tànger. Des de feia un any, amb els acords de Cartagena del 1907, que consolidaven el repartiment del Mediterrani occidental acordat a Algesires, el paper negociador de l'ambaixada a París havia conclòs i Reparaz va voler ser destinat al nord d'Àfrica, per tal de poder seguir influïnt sobre les polítiques colonials. Aquesta intervenció sobre el terreny serà, però, la culminació del seu somni colonialista i l'inici d'un malson.

Reparaz va ser destinat a Tànger amb el difús càrrec de “comissionat especial” i des d'un primer moment va quedar clar que les expectatives que s'havia

format sobre la feina que havia de desenvolupar-hi i el que d'ell esperava el cos diplomàtic de la ciutat eren molt diferents. Reparaz es considerava ell mateix com un representat avançat del nou funcionariat colonial expert que havia de dirigir la colonització sobre el terreny, inspirant-se en el model francès i britànic, deixant de banda tota la tradició colonial espanyola anterior, i que havia definit poc abans a la seva obra *Política de España en África*:

“un personal administrativo de primer orden, instruido, honrado, respetado y bien retribuido [...]. Ese personal debe reclutarse entre especialistas, y de ninguna manera se considerará como condición favorable al ingreso en él la circunstancia de haber pertenecido al antiguo personal ultramarino” (Reparaz, 1907).

Per aquest motiu, des d'un primer moment, Reparaz va voler condicionar les actuacions de la legació diplomàtica a la ciutat marroquina.

Per entendre-ho cal explicar la situació de la ciutat. Enclavada en plena zona de “gestió” espanyola, Tànger, però, havia de conservar un caràcter internacional, una imposició del Regne Unit als acords d'Algesires, al estar situada tot just davant de Gibraltar. Reparaz va considerar que, davant aquesta limitació, era imprescindible assegurar, com a mínim, l'hegemonia social espanyola sobre la ciutat (en la qual ja hi havia una important colònia de població espanyola), abans que es produís la inevitable intervenció hispanofrancesa sobre el Marroc, ara que ja s'havien definit les zones de repartiment, perquè en cas d'aconseguir la diplomàcia francesa el predomini sobre Tànger, disposaria d'un enclavament en plena zona espanyola que podria aprofitar per intervenir-hi constantment i posar en dificultats l'actuació espanyola sobre tota la regió. El cos diplomàtic espanyol a Tànger no semblava veure-ho de la mateixa manera i, en tot cas, no era gaire feliç amb les constants actuacions i reivindicacions d'un hiperactiu Reparaz, a qui van suggerir, en més d'una ocasió, la possibilitat de dedicar-se a una activitat més tranquil·la, com a premi als serveis prestats.

Aquesta relació entre Gonzalo de Reparaz i el cos diplomàtic espanyol de Tànger va anar de mal en pitjor els anys següents davant la mútua incomprensió sobre quin havia de ser el model de colonització que calia dur a terme:

“la cuestión de Marruecos tenía para la España oficial y burocrática estos tres aspectos fotografiados en su presupuesto: Guerrero. Diplomático. Religioso. Ahora bien: el problema no era guerrero, ni diplomático ni religioso. ¿Qué era, pues? Era un problema de Geografía humana”.

Els constants enfrontaments de Reparaz amb el màxim representant diplomàtic espanyol, Alfonso Merry del Val, sobre les prioritats polítiques en la gestió de la ciutat i en l'ús que calia donar als recursos econòmics disponibles l'aïllaran cada cop més, fins que el 1911, aprofitant l'escàndol provocat per un article molt crític de Reparaz a la revista *Vida Marítima* contra la colònia espanyola de la ciutat (escàndol que Reparaz afirma que va ser orquestrat), va ser expulsat i va perdre tota la xarxa de relacions polítiques i institucionals que havia anat creant laboriosament des que havia arribat a Espanya, feia ja tres dècades.

La carrera de Gonzalo de Reparaz no va acabar aquí. De fet encara es perllongaria durant gairebé trenta anys més, però el seu fracàs a Tànger sí que és la fi d'un procés de creixement i desenvolupament d'una carrera professional cada cop més integrada en els mecanismes de l'Estat, a partir del seu caràcter inicial d'especialista geògraf i teòric geopolític, i també, de la seva capacitat de promoure causes polítiques des del seu prestigi com a *expert* en la matèria.

Conclusions

El cas de Reparaz és interessant perquè d'una part mostra les possibilitats de desenvolupament d'una notable carrera periodística i d'accés a les elits polítiques per a un geògraf a l'Espanya de finals del segle XIX i principis del XX, i alhora, d'altra part, les limitacions i l'escassa influència del seu discurs i els seus plantejaments sobre les actuacions polítiques reals de les mateixes elits que el sostenen. Es pot dir que Gonzalo de Reparaz, tot i fer un discurs geogràfic en boga en ple període del desenvolupament de la geopolítica (Reparaz ja ha estat assenyalat com un dels introductors de Ratzel a la Península; Reguera, 1990), serà més útil com a geògraf per la seva capacitat de justificar i defensar plantejaments polítics, a partir de la seva interpretació en un sentit geogràfic, que per l'interès que aquestes mateixes idees i plantejaments de caire geogràfic poguessin despertar dins d'aquestes mateixes elits. Tot i publicar una quantitat ingent d'articles i tres llibres fins el 1911, Reparaz no va tenir cap influència en la definició de les polítiques estatals, més enllà del que pogués sorgir de la seva sintonia amb León y Castillo durant les negociacions amb el govern francès.

No deixa de ser significatiu que l'expulsió de Reparaz de les elits de l'Estat es produeixi, precisament, quan es nega a seguir exercint un paper merament instrumental en defensa dels interessos dels seus superiors jeràrquics a Tànger, i s'encaparra a condicionar les polítiques colonials que s'havien de dur a terme seguint els seus propis criteris geoestratègics. En el cas de Reparaz, la geografia va interessar com a embolcall de prestigi per a determinades idees, però no com a contingut específic a partir del qual condicionar l'actuació política (*l'aid to statecraft* anglosaxó).

Després d'un exili autoimposat, entre el 1913 i el 1921, al Brasil, Argentina i l'Europa central (Alemanya i Suïssa principalment), Reparaz tornarà a Espanya gràcies als contactes que havia mantingut amb destacades personalitats catalanistes. Esdevindrà un important crític contra la monarquia des de la premsa, dins els límits que imposava la dictadura de Primo de Rivera. Torna a readaptar la seva visió geogràfica, aquest cop cap a la justificació d'un discurs de caire revolucionari, fet que va acabar convertint-lo, de manera paradoxal, en un autor de referència per als anarquistes, malgrat tota la seva anterior trajectòria com a publicista conservador. En aquesta última etapa de la seva vida

serà també quan entrarà en escena el seu fill, Gonçal de Reparaz Ruiz, també destacat geògraf. Aquesta història, però mereix ser explicada més extensament en una altra ocasió.

Bibliografia

- ALEXANDRE, Valentim (1979). *Origens do colonialismo português moderno*. Lisboa: Sá da Costa.
- ANTA UGARTE, Javier (2016). *Gonzalo de Reparaz. "Intelectual errante"*. Barcelona: Universitat de Barcelona, tesi doctoral.
- BELL, Morag; Robin Alan BUTLIN; Michael J. HEFFERNAN (1995). *Geography and imperialism (1820-1940)*. Manchester: Manchester University Press.
- BLOUET, Brian (1987). *Halford Mackinder: a biography*. Texas A&M University, College Station.
- CAPEL SÁEZ, Horacio (2012). *Filosofía y ciencia en la geografía contemporánea: una introducción a la geografía*. Barcelona: Ediciones del Serbal.
- CAPELA, José (1975). *A burguesia mercantil do Porto e as colónias (1834-1900)*. Oporto: Afrontamento.
- CASASSAS, Jordi (2009). *La fàbrica de les idees. Política i cultura a la Catalunya del segle XX*. Catarroja: Barcelona: Afers.
- FRADERA, Josep M. (2005). *Colonias para después de un Imperio*. Barcelona: Ediciones Bellaterra.
- GARCIA RAMON, María Dolores; Joan NOGUÉ i FONT; Abel ALBET i MAS (1992). *La Práctica de la geografía en España, 1940-1990: innovación metodológica y trayectorias individuales en la geografía académica española*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau.
- GÓMEZ MENDOZA, Josefina; Julio MUÑOZ JIMÉNEZ; Nicolás ORTEGA CANTERO (1982). *El Pensamiento geográfico: estudio interpretativo y antología de textos (de Humboldt a las tendencias radicales)*. Madrid: Alianza.
- GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro C. (2002). *La tradición bloqueada. Tres ideas políticas en España: el primer Ramiro de Maeztu, Charles Maurras y Carl Schmitt*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- HAMMOND, R. J. (1966). *Portugal and Africa 1815-1910. A study in uneconomic Imperialism*. Stanford: Stanford University Press.
- HERNANDEZ SANDOICA, María Helena (1982). *Pensamiento burgués y problemas coloniales en la España de la Restauración*. Madrid: Departamento de Historia Contemporánea, Sección de Historia, Facultad de Geografía e Historia, Universidad Complutense de Madrid.
- JIMÉNEZ NUÑEZ, F.; M. LÓPEZ COIRA (1986). "Exaltación y eclipse del general Polavieja". *Revista de Estudios Políticos* (Nueva Época), núm. 54, novembre-desembre.
- LIBERAL, Ana María (2010). "Antonio Reparaz, un músico español en Oporto: nuevos datos para su biografía". *Cuadernos de música iberoamericana*, núm. 19, p. 91-115.
- LÓPEZ SERRANO, Alfredo (2002). *El general Polavieja y su actividad política y militar*. Madrid: Ministerio de Defensa.
- LLORENTE PINTO, José Manuel (1987). "Colonialismo y geografía de España en el último cuarto del siglo XIX, el proyecto colonial". *Eria: Revista cuatrimestral de geografía*, núm. 13, p. 93-108.
- MARTÍ HENNEBERG, Jordi (1984). *Emilio Huguet del Villar (1871-1951): cincuenta años de lucha por la ciencia*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- MORALES LEZCANO, Víctor (1975). *León y Castillo, embajador (1887-1918). Un estudio sobre la política exterior de España*. Gran Canaria: Ediciones del Excelentísimo Cabildo Insular de Gran Canaria.
- NEL·LO i COLOM, Oriol (1994). "Apunts sobre la vida i l'obra de Gonçal de Reparaz i Ruiz (1901-1984). Una entrevista amb el professor G. André de Reparaz". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 38, p. 137-146.

- ORTÍ, Alfonso (1984). "Política hidráulica y cuestión social: orígenes, etapas y significados del regeneracionismo hidráulico de Joaquín Costa". *Agricultura y Sociedad*, núm. 32, p. 11-107.
- PARKER, Geoffrey (1985). *Western geopolitical thought in the twentieth century*. Londres: Croom Helm.
- PASTOR GARRIGUES, Francisco Manuel (2005). *España y la apertura de la cuestión marroquí (1897-1904)*. València: Universitat de València, tesi doctoral.
- PEDRAZ MARCOS, Azucena (2000). *Quimeras de África. La Sociedad Española de africanistas y Colonistas. El colonialismo español de finales del siglo XIX*. Madrid: Ed. Polifemo.
- REGUERA, Antonio T. (1990). "Orígenes del pensamiento geopolítico en España. Una primera aproximación". *Documents d'anàlisi geogràfica*, núm. 17, p. 79-104.
- RECLUS, Eliseo (1890). *Nueva Geografía Universal. La Tierra y los hombres. Cuarta sèrie Amèrica. Tomo III Venezuela-Colombia-Ecuador-Perú-Bolivia-Chile*. [Traducció de Gonzalo de Reparaz]. Madrid: El Progreso editorial.
- REPARAZ, Gonzalo de (1891). *España en África y otros estudios de política colonial*. Madrid: Biblioteca andaluza.
- (1896). *La Guerra de Cuba. Estudio militar*. Madrid, Ed. La España.
 - (1907). *Política de España en África*. Barcelona: Imprenta Barcelonesa.
 - (1920). *Aventuras de un geógrafo errante. Primera parte: Soñando con España*. Berna: Ed. Ferdinand Wyss.
 - (1921). *Aventuras de un geógrafo errante. Segunda parte. Trabajando por España. Libro primero: A la conquista de Tanger*. Barcelona: Lynotype Moderna.
 - (1930). *Demolición y reconstrucción. Hombres, hechos, doctrinas*. Barcelona: Ed. Mentora.
- RODRIGUEZ ESTEBAN, José Antonio (1996). *Geografía y Colonialismo. La Sociedad Geográfica de Madrid (1876-1936)*. Madrid: UAM.
- ROMERO MAURA, Joaquín (1989). *La Rosa de fuego: el obrerismo barcelonés de 1899 a 1909*. Madrid: Alianza.
- RUBIO, Javier (2004). *El final de la era de Cánovas: los preliminares del "desastre" de 1898*. Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores, Secretaria General Técnica.
- SORIANO JIMÉNEZ, Ignacio C. (1999). "El archivo de Gonzalo de Reparaz". *Documents d'anàlisi geogràfica*, núm. 34, p. 211-227.
- TORRE DEL RÍO, Rosario (2007). "Bajo el signo de la redistribución colonial. La política exterior española entre 1895 y 1907". *Historia contemporánea*, núm. 34, p. 65-92.
- URTEAGA, Luis (2006). *Vigilia colonial: Cartógrafos militares españoles en Marruecos (1882-1912)*. Barcelona: Ed. Bellaterra.
- URTEAGA, Luis; FRANCESC NADAL; JOSÉ IGNACIO MURO (2003). "Imperialismo y cartografía: La organización de la Comisión Española de Estado Mayor en Marruecos (1881-1882)", *Scripta Nova. Revista electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, núm. 142.
- VILLANOVA VALERO, José Luis (1999). "La Sociedad Geográfica de Madrid y el colonialismo español en Marruecos (1876-1956)". *Documents d'anàlisi geogràfica*, núm. 34, p. 161-187.